

Witte Donderdag

Op weg naar Pasen

De dichter Adriaan Roland Holst (1888-1976) vergeleek de aarde met een eiland van verlangen waarop we gevangen zijn:

*Wind en water wijd en zijd
houden dit eiland van verlangen
vreemd en glinsterend gevangen
binnen de tijd.*

Wind en water doen denken aan de verhalen uit het Bijbelboek Genesis. Wind: de scheppende adem of de bode van de nadering van de Eeuwige. Water: een ons omringend, bedreigend element (we leven hachelijk op een eiland) of een levende stroom, de paradijsrivier. 'Het water is donker of helder, maar de wind ruist van verre vrede tussen de bomen. En de tijd is geen huis van bewaring, tenzij men dat zou verstaan als een behoedend lichaam, een vorm van leven, geen kerker maar een kerk, een perk, een tuin om in te zingen, te bidden en te beminnen ... Wij leven "binnen de tijd". Ons is de aarde een eiland van verlangen vanwege wind en water, omdat die ons vertellen van de voleinding, als de tijd niet zal zijn opgeheven, maar tot rust gekomen, in een eeuwige sabbath. Intussen, binnen de tijd, beleven wij de dagen onzer jaren en tellen van Pasen tot Pasen, niet in de tredmolen, maar in de wenteltrap', aldus dichter Willem Barnard (1920-2010).¹

Giotto di Bondone (1266-1337), *Intocht in Jeruzalem*, 1304-06, fresco, 200 x 185 cm, Padua: Cappella Scrovegni (Arena kapel)

De weg naar Pasen is geen regelrechte weg naar de glorie. Het is een weg door de diepte heen. Het spant er om. Water wijd en zijd. Is het het water van de oerchaos of is het het water dat leven geeft?

Op de laatste zondag voor Pasen - de Palmpaas- en passiezondag - is er al het dubbele: de glorie en het lijden. We worden eraan herinnerd hoe Jezus als messias 'de stad van de vrede', Jeruzalem werd binnengehaald door juichende, met palmtakken zwaaiende mensen, en hoe het gejuich al gauw verstomde en omsloeg in een ijzige stilte.

Palmszondag is de eerste dag van de Stille Week of (wellicht beter gezegd) de Goede Week. Deze week vindt zijn concentratiepunt in de 'heilige drie dagen' (het *tridium paschale*, de drie dagen van het Paasfeest): Witte Donderdag, Goede Vrijdag en Stille Zaterdag.

Heel de Stille of Goede Week gaat gehuld in het paars, de kleur van inkeer en berouw. Vermoedelijk hield men tot in de vijfde eeuw op de eerste drie dagen van de Goede Week geen eucharistievieringen, maar woorddiensten. Daarbij stonden de lezingen van het lijdensverhaal centraal en later ook wel lezingen uit de Klaagliederen van Jeremia. Vanouds werden op de Witte Donderdag boetelingen opnieuw in de kring van de gemeente opgenomen², zodat ze weer mochten

¹ W. Barnard, *Binnen de tijd. Het zinsverband der liturgie*, Haarlem: Uitgeversmaatschappij Holland, Hilversum: Uitgeverij Paul Brand N.V. 1965, 102-103.

² De Duitse benaming voor de donderdag voor Pasen gaat hier op terug: *Gründonnerstag*. Hierin herkennen we ons woord grienen (hulpen).

deelnamen aan het avondmaal / de eucharistie.³ De instelling vierde men immers in de avond van deze dag. Omdat men de instelling vierde, veranderde de kleur in wit (de kleur die wijst op feestvreugde). De naam Witte Donderdag herinnert wellicht aan de gewoonte kruisbeelden en andere beelden met een witte doek te bedekken.⁴

Jacopo Bassano (circa 1515-1592), *Het laatste avondmaal*, 1546, olieverf op linnen, Rome: Galleria Borghese.

Begin van het Paasfeest.

De Witte Donderdag werd gezien als het begin van het Paasfeest. Op Witte Donderdag wordt het laatste pesachmaal van Jezus en zijn leerlingen herdacht. Het wordt beschreven in Mattheüs 26:17-75, Marcus 14:12-72 en Lucas 22:7-65.

In de middag van de veertiende van de maand nisan, de vastendag voor het joodse Pesach⁵, troffen de leerlingen voorbereidingen voor het Pesachmaal. Na zonsondergang brak de vijftiende nisan aan: de eerste dag van het Pesachfeest. Jezus hield het Pesachmaal met zijn leerlingen. Tijdens de maaltijd brak hij brood en gaf het aan zijn leerlingen met de woorden: 'Neemt en eet, dit is mijn lichaam'. Ook gaf hij hun de wijnbeker met de woorden 'Drinkt er allen uit, want dit is mijn bloed

³ De eucharistie is het belangrijkste sacrament van de Rooms Katholieke Kerk en Orthodoxe Kerk. Ze is enigszins vergelijkbaar met het heilig avondmaal dat in protestante kerken wordt gevierd.

⁴ Sinds de twaalfde eeuw aanwijsbaar in de provincies Reims en Keulen en zo in het Nederlands spraakgebruik.

⁵ Christenen noemen Pesach vaak 'pascha'. Pascha is het Aramese woord voor Pesach. Opvallend is dat in de Oosters-orthodoxe Kerk het woord Pascha met het Griekse *paschoo* (= lijden) verbond. Daarmee gaf men een christelijke betekenis aan Pasen. Het christelijke Pasen is geïnspireerd op het joodse Pesach. Pesach herinnert aan de bevrijding uit de Egyptische slavernij (Exodus 12:1-28) en daarmee aan de geboorte van het joodse volk. Het is een lentefeest, dat gevierd wordt als de natuur tot leven komt. Pesach duurt zeven of acht dagen en begint op de avond van de 14e nisan die in maart of april kan vallen. Pesach eindigt in Israël op de 21e nisan en daarbuiten op de 22e nisan. Het feest begint met een sederavond. Op deze avond worden teksten gelezen, liederen gezongen, de vier vragen worden gesteld: waarom eten wij anders dan alle avonden matze? Waarom zitten wij anders dan alle andere avonden niet rechtop? Waarom is deze avond zo anders dan alle andere avonden? En waarom eten we anders dan alle andere avonden bittere kruiden? Er worden vier bekers wijn (of druivensap) gedronken en een maaltijd (de sedermaaltijd) wordt genuttigd volgens een vrij vast patroon. Gedurende de hele Pesachweek, die bij sommige joden zeven dagen duurt en bij anderen acht, mag men volgens de religieuze voorschriften geen gerezen voedsel eten. In plaats van regulier brood eet men matzes oftewel ongerezen broden. Op de sederavond wordt uit de haggada gelezen, een boekje met hierin samengevat de gebeurtenissen voor en tijdens de uittocht met uitleg voor kinderen en volwassenen.

van het verbond, voor velen uitgegoten tot vergeving van zonden' (Mattheüs 26:26-28). Hiermee stelde Jezus volgens de kerk de eucharistie /het heilig avondmaal in.

In hun Pesachfeest herdachten de joden dat hun voorouders door God uit Egypte, het land van slavernij en angst, waren geleid. Toen ze vluchtten, hadden ze geen tijd om brooddeeg te laten rijzen en aten ze daarom ongedesemd (ongerezen) brood. In herinnering aan de bevrijding deelde Jezus met zijn leerlingen dit brood.

Jezus liet ook de wijn rondgaan en noemde het zijn bloed. In het Joodse Pesach was het bloed van het Pascha oftewel het paaslam het teken van het verbond dat God had gesloten met zijn volk. Jezus bracht een nieuw verbond. Zijn eigen bloed was het teken van dit nieuwe verbond. Door de wijn bij het Pesachmaal als zijn bloed te presenteren, kondigde Jezus aan dat hij het nieuwe paaslam was, door wiens dood er toekomst zou zijn voor mensen.

Johannes deelt niets mee over de instelling van het avondmaal. Centraal in zijn maaltijdverhaal (Johannes 13) staat hoe Jezus de voeten van zijn leerlingen waste en hen de opdracht gaf elkaar bij te staan (13:1-15). Vervolgens deelt Johannes mee dat Jezus onthulde dat een van zijn leerlingen hem verraden zou (13:21-30) en dat hij afscheidstoespraken hield (13:31-16:33) en het 'hogepriesterlijk gebed' voor de zijnen uitsprak (17:1-26).

Na de maaltijd liepen Jezus en zijn leerlingen naar de tuin van Getsemane, gelegen in het Kidrondal tussen de stad Jeruzalem en de Olijfberg. Jezus vroeg zijn leerlingen met hem te waken. Hij besepte wat hem te wachten stond.

Een van de leerlingen, Judas, had ondertussen het leger van het Sanhedrin (het joodse gerechtshof) opgehaald en bracht de soldaten naar de tuin van Getsemane. Hier verried hij Jezus door een kus. Jezus werd gearresteerd. Eerst moest hij voor hogepriester Annas verschijnen. Daarna werd hij naar het paleis van Kajafas gebracht. Hier werd een valse getuigenverklaring afgelegd. Jezus werd bespuwd en geslagen. Petrus, die het paleis binnen geglipt is, werd opgemerkt. Hij ontkwam door te zeggen dat hij Jezus niet kende.

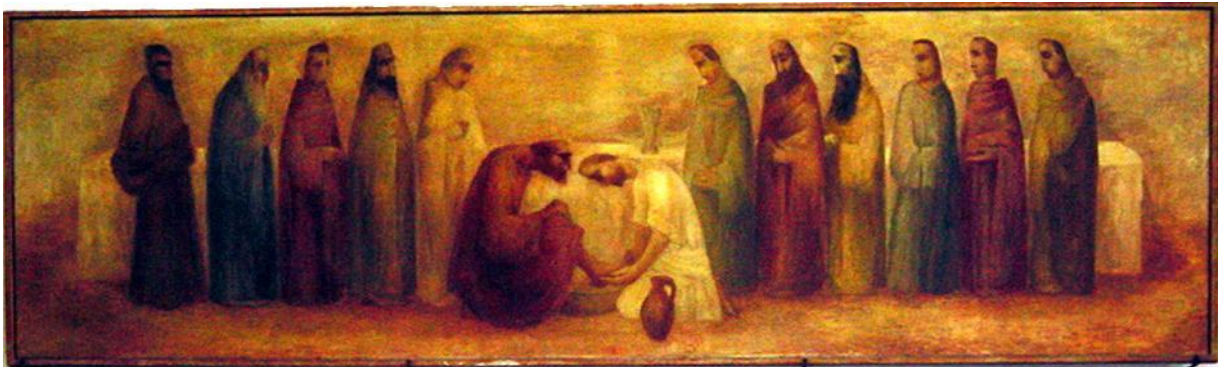
Jacopo Bassano (circa 1515-1592), *Het laatste avondmaal*.

Rooms-katholieke traditie

Op Witte Donderdagmorgen wordt in de bisschopskerk de *chrismais* gehouden, waaraan zoveel mogelijk alle priesters van het bisdom deelnemen om samen met hun bisschop de eucharistie te

vieren. In deze viering wordt het *chrisma*⁶ - de heilige olie die wordt gebruikt bij de initiatiesacramenten van doop en vormsel, bij de priester- en bisschopswijding en bij kerk- en altaarwijding - gewijd. De twee andere heilige oliën - de olie voor de geloofsleerlingen en de olie voor de zieken - worden gezegend. Na de preek kan een hernieuwing van de beloften tot de priesterlijke dienst volgen.

De mis⁷ in de parochiekerken op Witte Donderdagavond staat in het teken van de laatste maaltijd die Jezus met zijn leerlingen hield. Het tabernakel⁸ is bij het begin van de mis leeg: er liggen geen hosties⁹ in, omdat de kerk in de mis van Witte Donderdag het sacrament wil ontvangen als was het zojuist ingesteld. De godslamp¹⁰ is gedoofd. Tijdens het gloria¹¹ dat aan het begin van de viering klinkt, luiden onophoudelijk de klokken en altaarschellen. Daarna mogen deze niet meer worden gebruikt tot Pasen.¹² In plaats van de sacristiebellen en de altaarschel wordt de ratel gebruikt. Ook het orgel mag vanaf dat moment niet meer worden gebruikt, hoewel deze regel in de hedendaagse Nederlandse praktijk lang niet altijd meer wordt gevolgd. In de vieringen wordt over het algemeen Exodus 12:1-8, 11-14 (slachting van het paaslam en de instelling van het pascha), 1 Corinthe 11:23-26 (instelling van de eucharistie) en Johannes 13:1-15 (voetwassing) gelezen. Na de preek kan de voetwassing plaatsvinden: twaalf mannen (tegenwoordig ook vrouwen) uit de parochie worden naar het priesterkoor of een andere geschikte plaats geleid waar de priester bij ieder afzonderlijk water over de voeten giet en ze daarna afdroogt.¹³ De priester en de twaalf gelovigen symboliseren Jezus en zijn leerlingen. Tijdens de voetwassing zingt men gewoonlijk de hymne *Ubi Caritas*¹⁴ of een ander lied dat met deze rite te maken heeft.

⁶ *Chrisma* is een mengsel van olijfolie en balsem en is in de Rooms Katholieke Kerk een van de drie heilige oliën. In de Orthodoxe Kerk wordt het *myron* genoemd. Het chrisma wordt bewaard in een *chrismale*. Vermoedelijk is de oorsprong van het gebruik om op Witte Donderdag de oliën te wijden van praktische aard: de oliën waren immers vooral nodig bij de zalvingen tijdens de doopplechtigheden in de paasnacht (zie: Karl-Heinrich Bieritz, *Het Kerkelijk jaar. Christelijke feestdagen vroeger en nu*, Amsterdam: Prometheus 1995, 110).

⁷ De mis (ook wel heilige mis, heilig misoffer, eucharistieviering, of goddelijke liturgie genoemd) is de benaming voor een religieuze bijeenkomst waarin de viering van het sacrament van de eucharistie in de Rooms Katholieke Kerk, de Oudkatholieke Kerken, de Oosters-Orthodoxie en (soms) de Lutherse Kerk en Anglicaanse Kerk centraal staat.

⁸ Sacramentshuis.

⁹ Platte, ronde schijfjes van ongedesemd brood.

¹⁰ Een olielampje in de buurt van het tabernakel dat blijft branden zolang het Heilig Sacrament in het tabernakel aanwezig is.

¹¹ De lofzegging.

¹² Men vertelde vroeger de kinderen wel dat de klokken gedurende die dagen naar Rome vlogen. Zo bestond in Vlaanderen een gedichtje:

*Op Witte Donderdag
Gaan de klokken naar Rome,
Al over hagen en bomen,
En Paasavond komen ze thuis.*

¹³ Van de voetwassing als liturgische handeling is voor het eerst sprake in de zevende eeuw in Spanje en Gallië. Het gebruik om de voeten van arme mensen en gasten te wassen, was al eerder in kloosters verbreid en niet gebonden aan Witte Donderdag.

¹⁴ *Ubi Caritas et amor, Ubi caritas, Deus ibi est*. Daar waar liefde heerst. Daar is de Heer, Daar waar liefde heerst. Daar is God.

Na de voetwassing wordt een collecte gehouden waarbij gaven voor de armen worden ingezameld. Daarna volgen de eucharistische gebeden en de communie.¹⁵ Na de communie wordt het allerheiligste (de hostie) in een ciborie¹⁶ naar een zijaltaar, het zogenaamde rustaltaar, gebracht terwijl het *Pange lingua*¹⁷ wordt gezongen. De mis is hiermee afgelopen. Er is geen wegzending en zegen op het einde van de mis. Sommige gelovigen blijven nog enige tijd in de kerk om te bidden en te waken.

Na de mis worden de kruisbeelden uit het kerkgebouw verwijderd of omhuld, ter voorbereiding op Goede Vrijdag. Op de Goede Vrijdag wordt herdacht dat Jezus aan het kruis werd geslagen. Het kruis krijgt op die dag weer zijn plek in de kerk. Op Goede Vrijdag vindt geen consecratie¹⁸ plaats wordt gedaan. Is er een communieviering, dan worden de hosties die bewaard zijn in het rustaltaar, aangereikt.

Orthodoxe traditie

In de Orthodoxe Kerk wordt op de Witte Donderdag het vasten karakter van de diensten in de Veertigdagentijd tijdelijk losgelaten. De liturgische kleur wordt van de sombere, zwarte, grijze of paarse vastenkleur veranderd naar meer feestelijke kleuren (rood is gebruikelijk in de Slavische traditie). In de Syrische ritus wordt in de morgen de eucharistie gevierd door de bisschop met zijn priesters en 's avonds het *mandatum* (de dienst van de voetwassing)¹⁹, ingeleid door lange gezangen en beëindigd met een dramatisering van de dialoog tussen Jezus en Petrus. De Byzantijnse ritus heeft een uitgebouwde liturgie met herdenking van de voetwassing, het verraad van Judas, de instelling van de eucharistie en de wijding van het *chrisma*. Tijdens deze dienst wordt Johannes 13:31-18:1 gelezen. Het is

¹⁵ De communie is een belangrijk onderdeel van de mis. In de Latijnse ritus wordt bij de communie slechts de gewijde hostie uitgereikt en is het drinken uit de miskelk meestal voorbehouden aan de priester. Bij speciale gelegenheden kan het voorkomen dat de gelovigen ook onder twee gedaanten (hostie en wijn uit de kelk) ter communie gaan. Het mag de communicant echter niet worden toegestaan zelf de hostie in de kelk in te dopen. Deze ongeoorloofde praktijk is in sommige Nederlandse en Vlaamse parochies na het Tweede Vaticaans Concilie ingeburgerd geraakt.

¹⁶ Kelk met deksel om de rest van de eucharistisch brood - de hosties - te bewaren.

¹⁷ Een Gregoriaans gezang dat in de rooms-katholieke liturgie twee keer per jaar wordt gebruikt: tijdens de sacramentsprocessie op Witte Donderdag en op Sacramentsdag.

*Pange, lingua, gloriosi
Corporis mysterium,
Sanguisque pretiosi,
quem in mundi pretium
fructus ventris generosi
Rex effudit Gentium.*

*Bezing, tong, het glorieuze
Mysterie van het Lichaam,
En het kostbaar Bloed,
De prijs voor de wereld,
De vrucht van de edele schoot,
Die de Koning voor de volkeren heeft uitgestort.*

¹⁸ Het uitspreken door de priester van de instellingswoorden, waarbij brood en wijn veranderen in lichaam en bloed van Christus.

¹⁹ Tijdens het naspelen van de voetwassing zong een koor in de Latijnse ritus: 'Een nieuw gebod geef ik jullie, dat jullie elkaar liefhebben' (Johannes 14:34). In het Latijn is de aanhef: *Mandatum novum* (een nieuw gebod). Het Latijnse *mandatum* leeft voort in het Engelse *maundy*. De Engelse naam van de donderdag voor Pasen, *Maundy Thursday*, bewaart een herinnering aan de voetwassing. Benadrukt wordt dat de opdracht elkaar de voeten te wassen gestalte moet krijgen in diaconale zorg.

gebruikelijk om de altaartafel te bedekken met een simpel wit linnen kleed als gedachtenis aan het laatste avondmaal. Vanwege de feestelijke herdenking van de instelling van de eucharistie zijn alleen op deze dag wijn en olie tijdens de maaltijden toegestaan.

Lokale gebruiken

In Weerd en Torn en omgeving at men omstreeks 1870 soep van twaalf groenten, de discipelen of apostelensoep. Wie het eerst zijn lepel er in stak, was Judas.

Te Antwerpen werd in het oude Sint Juliaansgasthuis in de Stoofstraat een pelgrimstafel aangericht met de lekkerste gerechten voor twaalf oude mannen, de apostels. Dit verbeeldde het laatste avondmaal.

In Brugge was er een nachtelijke ommegang (kerkelijke processie) van Sint Salvator naar de Heilige Bloedkapel. Men zette water en brood langs de weg van de biddende menigte; dan was het water en het brood gewijd naar het volksgeloof.

In Rupelmonde (België) wierp men op Witte Donderdag 'apostelbrokken' (flinke stukken gewijd brood) van het stadhuis. In sommige streken werd op 'Wyten-donderdag' (weit in de betekenis van tarwe) 's avonds tarwebrood gegeten ter gedachtenis aan het laatste Pesachmaal van Jezus en zijn leerlingen.

In Oostenrijk heet Witte Donderdag 'groene donderdag' (Gründonnerstag) en had men de gewoonte om spinazie te eten.

© Leen den Besten,
Zevenaar, 28 maart 2011.

Simon Ushakov (1626-1686), *Laatste avondmaal*, 1685.